

Тетяна Савченко,
завідувач сектору
«Колекція ювелірного мистецтва»
Музею історичних коштовностей
України – філії НМІУ

ЩИТИ ДО СУВОЮ ТОРИ З ВОЛИНІ ТА ПОДІЛЛЯ В КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ ІСТОРИЧНИХ КОШТОВНОСТЕЙ УКРАЇНИ

В унікальній колекції пам'яток єврейського церемоніального мистецтва Музею історичних коштовностей України представлено зібрання щитів до сувою Тори з Волині та Поділля. Автор подає короткий екскурс в історію євреїв, загальну характеристику зібрання щитів Тори, визначає їх місце в обряді, особливості декору та символічні зображення.

Ключові слова: єврейський народ, «смуга осілості», пам'ятки єврейського церемоніального мистецтва, щит Тори, нагрудник первосвященника, Скрижалі Завіту, дерево життя, Арон-Гакодеш, корона, лев, єдинок, олень, птах, орел.

Серед регіонів Східної Європи Волинь та Поділля особливо вирізняються численністю пам'яток єврейської культури.

Перші згадки про поселення євреїв на цих територіях датуються ще XII-XIII ст., а за польським переписом вже 1765 р. відомо, що в 116 містах, містечках і селах Волині мешкало 51736 чол., на Поділлі – 38356 чол.[4].

Здебільшого євреї потрапили на етнічні землі України із Заходу, зокрема, унаслідок ідеологічного переслідування іновірців у християнському середовищі, що реалізувалось у політиці жорсткої ізоляції та асиміляції. У більшості європейських країн були прийняті рішення про примусове виселення або християнізацію євреїв: 1290 р. – в Англії, 1394 р. – у Франції, 1492 р. – в Іспанії. [5] У XIV ст. з Німеччини, Австрії та Богемії на землі Західної України іммігрують євреї-ашкеназі. [2] Саме вони і зумовили характер та культуру євреїв Східної Європи, центрами якої в період XVIII-XIX ст. стають Острогож, Володимир-Волинський, Луцьк, Кременець – на Волині; Кам'янець-Подільський, Балта, Могилів-Подільський, Вінниця, Проскурів, Тульчин – на Поділлі.

Наприкінці XVIII ст. ці землі, у зв'язку з поділами Польщі 1772, 1793 та 1795 рр., перейшли до складу Російської імперії і згодом опинилися в межах «смуги осілості» (30 травня 1835 року «Положення про євреїв»

закріпило «смугу осілості»), що й обумовило концентрацію єврейського населення та його культурної спадщини на Волині і Поділлі.

Першим, хто звернув увагу на унікальність цієї спадщини, був письменник та фольклорист Семен Ан-ський, який з 1911 р. до 1914 р. здійснив масштабну експедицію, що, на жаль, була перервана Першою світовою війною. Багатогранна колекція єврейського народного мистецтва стала пам'ятником знищеної катаклізмами XX ст. цивілізації східноєвропейського єврейства. На сьогодні матеріали цієї експедиції знаходяться в Музеї етнографії народів Росії в Санкт-Петербурзі. [6]

Іншим унікальним джерелом для вивчення єврейської культурної спадщини містечок Волині та Поділля є колекція пам'яток єврейського мистецтва Музею історичних коштовностей України. Вона складається з виробів, які у 20-30-х рр. були вилучені з синагог та передані до Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка в Києві та Всеукраїнського музею єврейської культури ім. Менделє Мойхер Сфорима в Одесі. Під час Другої світової війни експонати були вивезені за Урал, після повернуті до України і з часом вони потрапили до Музею історичних коштовностей, де до 1989 року зберігалися у фондосховищі. Та все ж таки на початку 90-х науковцям, реставраторам МІКУ вперше була надана можливість вивчення єврейського золотарства.

Колекція єврейського церемоніального срібла Музею історичних коштовностей України нараховує 400 одиниць зберігання, з них 105 – Торашилди. Близько 89 були виготовлені на території Волині та Поділля у XVIII-XIX ст. Особливості форми, декоративного простору, клеймування, застосованих технік дозволяють віднести їх до особливої групи. У них відображений приголомшливий надзвичайний колорит своєрідного «містечкового» мистецтва з його яскраво вираженою наївністю, чудовими казковими образами, з глибиною душевного ставлення до ритуальних предметів [6].

Щит Тори або тас, як його називають на івриті, циц – на ідіш, належить до традиційного кола предметів, що супроводжують синагогальне дійство, пов'язане з основною святиною для іудеїв – Торою. Його підвішували на ланцюжку до сувою. Він був символічним нагадуванням про нагрудник первосвященника Єрусалимського Храму. «І зробив він нагрудник судейський, мистецької роботи...» (Вихід 28:15), «чотирикутний нехай буде» (Вихід 28:16), «І зроби для нагрудника ланцюжки виті, плетеної роботи» (Вихід 28:22, 23) [7]. Торашилди зазвичай робили у вигляді пластин, які мали прямокутну або квадратну форму, аркоподібну верхню частину. Рідше зустрічаються таси у вигляді геральдичного щита з картушами, багато декорованими рослинними візерунками та символічними

зображеннями. Також на Торашилдах розміщували спеціальні пенали з невеликими металевими таблицями, на яких гравірували назви свят. Їх використовували для того, щоб визначити який вірш Тори необхідно читати в той чи інший день.

Таси еволюціонували від маленьких пластин, досить бідних в інформативному відношенні. З часом їх почали оздоблювати і збільшувати. Відомо нам існуюча форма щита, очевидно, з'являється у XVII ст., коли таси втрачають просту практичну функцію і стають одним з основних атрибутів оздоблення Тори.

За традицією Торашилди дарували синагогам та молитовним домам у зв'язку з урочистими, радісними або сумними подіями в житті єврейської сім'ї. Поверхня щита дозволяла майстрам вкласти в його орнамент максимум фантазії та вміння. Ці декоративні пластини складають одну з найбільш яскравих сторінок у народному мистецтві євреїв України.

Відбиток витонченості та вишуканості, обумовлений коштовністю матеріалу, породжений призначенням Торашилдів, не може приглушити риси народної творчості з її безпосередністю. Вони відображені у формі, у декоративності, у чергуванні орнаментальних, плоских фігур та візерунків, в органічному поєднанні реальних та міфічних образів.

Торашилди XVIII-XIX ст., що походять з території Волині і Поділля, зроблені зі срібла (в основному 500 та 600 проби), в техніках пресштанпу, лиття, карбування, гравірування.

Найбільш ранні Торашилди з регіону Волині та Поділля датуються першою четвертиною XVIII ст. Вони невеликі за розміром, обмежені в зображеннях декоративного ряду (карбований рослинний орнамент, прямокутний та аркоподібний, рідко зустрічаються зображення тварин, картуші з гравірованим або карбованим написами). Як правило, на Торашилдах даної групи відсутні клейма (на 69 з 89). Вироби, здебільшого, датуються за датою в написі. Атрибуція за стилем та декором не завжди є точною, адже довгий час в єврейському синагогальному мистецтві утримуються традиційні форми, орнаменти та зображення. Лише у XIX ст. декоративний простір виробів значно збагачується символічними зображеннями та майстерністю їх виконання. Творчість ювелірів цього часу стає направленою не стільки на практичність Торашилдів, скільки в бік декоративності та мистецтва.

Як правило, в центрі пластини ювеліри розміщали Скрижалі Заповіту (так називають дві кам'яні плити, на яких були висічені Десять Заповідей, що Господь дарував Мойсею на горі Синай) [7], з фланкуючими їх левами або грифонами. Це зображення є поширеним символом в єврейському мистецтві, досить часто воно оздоблює простір над ковчегом в синагогах, на Торашилдах з Волині та Поділля зустрічається на 31 виробі з 89. Час виник-

нення традиції зображати Скрижалі Завіту, нажалі, точно не встановлений, але відомо, що вже в іспанському перекладі Біблії XV ст. використовується зображення Мойсея, що підіймає скрижалі у формі кам'яних прямокутників, на кожному з яких – перші слова п'яти Заповідей. Під впливом християнського мистецтва італійського Ренесансу майже у всіх країнах Скрижалі почали зображати як сторінки розкритої книги дугоподібної форми зверху [4]. На Торашилдах зображення Скрижалей з'являються у XIX ст. та, зазвичай, містять перші десять літер єврейського алфавіту або перші слова Десяти Заповідей.

Типове зображення Скрижалей знаходимо на Торашилді ДМ-2098, що, судячи з напису, був дарований синагозі рабі Аароном та його сином Йосипом. Він не має клейм, зроблений зі срібла 600°, розміром 151×130 мм. У центрі композиції – карбоване зображення Скрижалей оточених колонами обвитими листям з левами на капітелях. Зверху та знизу кошик та ваза з квітами. Справа та з ліва – пагони з листям.

Зображення листя, стебел, квітів, букетів починаючи з XVI ст. традиційно символізує Тору, яку уподібнюють до Дерева життя: «Вона дерево життя для тих, хто набуває її, – і блаженні ті, хто збереже її» (Премудрості Соломона 3:18) [7]. Цей вірш має багато інтерпретацій. Хто володіє Торою, той володіє деревом, яке дарує життя, а з іншого посилання витікає, що життя вічне, адже Дерево є одним з елементів творіння і знаходиться воно в саду Едемському («І виростив Господь Бог з землі усіляке дерево, приємне на вигляд і добре до їжі, і дерево життя серед раю, і дерево пізнання добра та зла» (Буття 3:24) [7].

З Торою Дерево життя порівнюється і в кабалістичній літературі: «Тора названа Деревом Життя. Дерево має гілки та листя, кору та серцевину, коріння, але кожна ця складова названа деревом. Тора також має внутрішню частину та зовнішню, але і та, і інша – Тора. Все є одне дерево...» (Сефер Гарімон, 25) [3].

Дерево життя є центральним мотивом та поширеним символом і в таких релігійних конфесіях як буддизм, християнство, мусульманство, у культурних традиціях різних народів, зокрема, українського. Завдяки природнім якостям рости, жити плодами, надавати прихисток під кроною, воно трактувалось як уособлення життя та відродження, викликало асоціацію з чотирма порами року та відповідно життєвим циклом людини.

Поряд з символічним зображенням Тори, майстри-ювеліри, деколи, відтворювали і сам сувій Священного Писання на ритуальних предметах (на 4 з 89), який, зазвичай, поміщали в стилізований Арон-Гакодеш.

Сефер-Тора – основна святиня для єврейського народу. Мудреці Талмуду приписують ставитися до неї з особливою повагою та благоговінням.

Наприклад, коли сувій виносять з синагоги, слід вставати (Кід. 33б); якщо сувій проносять поряд, слід кланятися та цілувати футляр, а ось торкатися руками до пергаменту категорично заборонено (Шаб. 14а). Сефер-Тору переписує спеціально навчений майстер (софер) на пергаменті зі шкіри кошерної тварини і, якщо він випадково припускається помилок, то сувій визнають зіпсованим та ховають на кладовищі поблизу могил пращурів [4].

Певною мірою святості наділений і ківот, у якому зберігають Сефер-Тору. На думку дослідників, він з'являється в синагогах у період десятиліття до або після зруйнування Першого Храму (586 р. до н. е.). Сховище символізує Ковчег Завіту, в якому в Свята Святих Скінії та Першому Храмі знаходилися Скрижалі Завіту. Зовні в II-IV ст. воно мало вигляд ніші з горизонтально покладеними сувоями, а з XII ст. набуло форми шафи, в якій сувій розміщували вертикально. Художнє оформлення Арон-Гакодешів, як прийнято називати ківот за ашкеназькою традицією, зазвичай відповідало стилю епохи та середовища, включало такі елементи єврейської традиції як тетраграматон, біблійні вірші, вислови законоучителів Талмуду, зображення скрижалей, менори, корони, биркат-аронім, птахів, тварин, фасаду Єрусалимського Храму.

В колекції МІКУ є декілька Торашилдів, які нагадують Арон-Гакодеш за формою або ж мають в декорі його стилізоване відображення (6 виробів). Наприклад, Торашилд з інвентарним номером ДМ-2279, клеймами проби срібла та не ідентифікованим, розміром 215×177 мм, зробленого зі срібла 600°. В центрі композиції стилізований Арон-Гакодеш з сувоєм Тори за дверцятами, фланкуючими левачами, биркат-аронім, короною, дво-головим орлом, колонами, які асоціюють з Єрусалимським Храмом.

«І почав Соломон будувати дім Господній в Єрусалимі на горі Моріа... і зробив перед Храмом два стовпа... і капітель на горі кожного. І зробив ланцюжки, як у святилищі, і поклав на горі стовпів, і зробив сто гранатових яблук і поклав їх на ланцюжки. І поставив стовпи перед Храмом, один на праву сторону, інший на ліву, і назвав праву Яхін, а ліву Воаз», — сказано в Біблії [7]. Саме ці два стовпи, як прийнято вважати, традиційно зображають на предметах культу з метою нагадати про Храм та Єрусалим, які займають особливе місце в житті євреїв. У бік цього міста іудеї звертають свої молитви, у свято Рош Гашана бажають один одному зустрітися в Єрусалимі, з цією святинєю ототожнюють власну долю: «Якщо я забуду тебе, Єрусалим, забудь мене правиця моя. Прилипни язик мій до гортані моєї, якщо не буду пам'ятати тебе, якщо не поставлю Єрусалим на чолі свята свого» (Псалом 136:5-6) [7].

Зображення колон на Торашилдах з колекції МІКУ зустрічаються досить часто, на 30 виробках з 89, в основному на роботах XIX ст.

Дещо більш поширеним мотивом є корона. Її зображення знаходимо на 36 Торашилдах з 89. Вона є символом влади, святості та мудрості Тори. У книзі Кохелет (Еклезіаста) йде мова про три корони: Корону Царства, яку отримала династія Давида, корону Священства, яка призначена для Аарона та його нащадків, та корона Тори — для усіх євреїв, що Тору вивчають [1]. У просторішому розумінні корона символізує богобоязненість та ученість.

Під зображенням корони ювеліри, деколи, розміщували биркат-аронім. Цей символ зустрічається на 7 виробках з 89.

Биркат-аронім називають благословення, яке було дароване Господом Мойсеєм для передачі Аарону та його синові, щоб вони призивали ім'я Бога та синів Ізраїлю: «Нехай благословить тебе Господь і береже тебе! Нехай осяє Господь обличчя своє та помилує тебе! Нехай поверне Господь обличчя своє до тебе та дарує тобі мир!» (Числа 6:22-27, 24-26) [7]. Коли представники коханім вимовляли це благословення, вони здіймали руки до неба та певним чином складали пальці рук (долоні витягнуті вперед, великі пальці торкаються один одного, а вказівний та середній на кожній руці здвигнуті разом та тримаються окремо від безіменного і мізинця, які також здвигнуті). Виразне зображення у вигляді кисті рук є на Торашилді ДМ-2109, який був подарований донькою Міхала левіт гакоїна, зроблений у XIX ст. зі срібла 750° проби розміром 122×85 мм.

Найбільш поширеним та багатозначними образами на пам'ятках єврейського золотарства є тварини, зокрема леви, зображення яких зустрічаються на 54 Торашилдах.

Образ лева може мати як універсальний, так і персоніфікований характер. Наприклад, лев як символ царського дому Давиду або як персоніфікація чоловічого імені Арье-Лейб. Обидва ці уявлення поєдналися в образі лева як родового символу коліна Ісхуди (відповідно до благословення Якова) та його нащадків, тобто всіх до сьогодні існуючих євреїв: «Молодий лев-Ісхуда, від насилля ти, син мій, віддалився. Прихилився, він ліг, як лев ті як леопард, хто осмілиться потурбувати його?» (Брейшит 49:9) [8].

Разом з тим, лев також символізує хоробрість та силу. У Старому Завіті лев асоціюється з Божою силою, яка здатна руйнувати та карати («І я буду для них як лев, як скімен буду вартувати на при дорозі. Буду нападати на них, як медведиця позбавлена дітей, і шматувати серця їх, і поїдати їх там як левиця» (Книга пророка Осії 13:17-8) [7], але поряд з тим оберігати та захищати.

Цій тварині властиві гнів та жагуча несамовитість в період голоду, спокій, тиша, володіння собою — у стані ситості.

У середньовічному мистецтві левів часто зображали стоячими на задніх лапах по обидва боки від дерева життя або корони, а в більш пізній час —

фланкуючими Скрижалі. Нове рішення, на думку деяких дослідників, може символізувати суворість дотримання Тори, дух та працю Творця [3].

У письменах мудреців лева порівнюють з праведниками, які є основою існування світу. Підтвердження думки знаходимо в біблійних сказаннях: «...праведник сильний та сміливий як лев» (Притчи 28:1) [7].

З праведником порівнюють і єдинорога: «...і вся роги грішних зломлю і вознесеться ріг праведного» (Псалми 91:9-11, 74:11), зображення якого зустрічається на 5 торашилдах з 89 [7].

Прагнення до Бога символізує олень: «Як лань прагне до течії води, так бажає душа моя до тебе, Боже» (Псалом 41:2) [7]. Зображення оленя присутні на 5 виробках, серед яких насиченістю композиції вирізняється торашилд ДМ-7422. Судячи з напису, він був виготовлений до 1849 року зі срібла 600° розміром 240×163мм, належав громаді візників, має клейма проби срібла та невідомого майстра з ініціалами НТ. Декоративний простір ритуального предмету сповнений символів, які передані образами Храму, корони, левів, змії, орла та інших птахів.

Птахи – один з популярних мотивів в єврейському мистецтві. Коріння цього явища виходять з біблійних метафор, а також з більш пізніх джерел, наприклад, з каббалістичної книги Зогар, походить хасидське твердження, що птахи символізують душі блаженних, які кожного ранку співають хвалу Господу на воротах Раю.

Особливої уваги серед птахів заслуговує символічне значення орла. Цей мотив відомий з давніх часів в декораціях синагог, мацев та ритуального срібла. Досить часто його зображають з розпростертими крилами над короною, скрижалями, менорою, тваринами. У Біблії зустрічаємо чисельні поетичні порівняння, що стосуються образу орла, які асоціюють цей символ з такими якостями, як мужність, відвага, любов. Орел також символізує опіку Бога над Ізраїлем: «Як орел в'є гніздо своє, дбає про пташенят своїх, бере їх та носить їх на пір'ї своєму» (Втор. 32:11) [7].

Зображення орла на торашилдах з колекції МІКУ зустрічаються на 13 виробках, на 4 з них – орел двоголовий. Деякі дослідники вважають, що це пов'язано з впливом геральдики (зображенням орла на гербі Австро-Угорщини), інші вбачають витоки у хасидизмі та стверджують, що двоголовий орел є відображенням таких еманцій Бога як Справедливий Суд та Милосердя. Оскільки хасидизм у цей час на Волині та Поділлі набуває всеохоплюючої популярності серед єврейського населення, то останню точку зору можна вважати прийнятною та більш вірогідною.

Предмети єврейської традиції, яка розвивалась в умовах «смуги осілості», практично не зазнавали впливу із зовні і саме тому вирізняються самотутністю. Зберігаючи форми, майстри створювали неповторний світ

декору, сповнений особливою старозавітною символікою, яка з'єднує чисельні покоління народу, історія якого налічує вже не одну тисячу років.

Щити Тори в колекції МІКУ – найунікальніше зібрання пам'яток єврейського золотарства, аналогів якому немає у світі (ні серед музейних, ні серед приватних колекцій).

Список використаних джерел та літератури

1. Abraham Stahl. The Torah scroll / Abraham Stahl. – Jerusalem, 1979.
2. Бабий Н. Мудрецы прячут знания. К вопросу об украинском Прикарпатье и еврейской мемориальной пластике / Н. Бабий // Запорожские еврейские чтения. – Запорожье, 2001.
3. Ida Huberman. Living Symbols / Ida Huberman. – Massada, 1988.
4. Краткая еврейская энциклопедия. Т. 1, 6/ – Иерусалим, 1994.
5. Любченко В. Євреї у складі Російської імперії / В. Любченко // Нариси з історії та культури євреїв України. – К., 2005.
6. Романовская Т. Художественно-стилистические особенности Торашилдов XVIII-XIX ст. Волыни и Подолии / Т. Романовская // «Штетл» як феномен єврейської історії. – К.: Ін-т юдаїки, 1999.
7. Святе письмо Старого та Нового Завіту. – Українське Біблійне Товариство, 1992. – С. 85.
8. Тора / под ред. Г. Брановера. – Иерусалим, 5753/1993. – С. 281.